

Eesti kurtide kogukonnast ja eesti viipekeelest

Liivi Hollman

viipekeeletõlk

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse doktorant

Kas kõik kurdid on kurdid?

Eesti viipekeelt kasutavad omavahelises suhtluses peamiselt eesti kurdid ja nende perekonnaliikmed. Eesti viipekeel kuulub maailmas ametlikult tunnustatud keelte hulka ning on registreeritud maailma keelte andmebaasis Ethnologue (rahvusvaheline kood ESO). Eri andmetel on Eestis 1400–2000 kurti viipekeele kasutajat ning kuigi täpsed arvestused puuduvad, võib kurtide keskmist osakaalu (0,1% rahvastikust) silmas pidades tõepoolest arvata, et Eestis elab ligikaudu 1400–1500 kurti.

Kurtide kogukonda kui keelelis-kultuurilist rühma ehk viipekeelset kurtide kogukonda ja sellesse kuulumist ei defineerita aga mitte pelgalt meditsiinilise kurtuse diagnoosiga. Kurtuse kõrval on hoopis suurema tähtsusega viipekeele valdamine, kurtide kultuuri ja väärtushinnangute omaksvõtmine ning sotsiaalne ja poliitiline osalus kurtide kogukonna elus.¹ Kuulmispuue ja selle sügavus on seejuures teisejärgulised. Nii võivad kurtide kogukonda kuuluda ka viipekeelt kasutavad vaegkuuljad, kes selle kogukonna väärtusi jagavad, ning isegi kurtide kuuljad perekonnaliikmed, samal ajal kui kurdid, kes viipekeelt ei valda, ei pruugi end kurtide kogukonna liikmena identifitseerida.

Viipekeelse kurtide kogukonna liikmeid võib seega iseloomustada kui inimesi, kes ei pea kurtust probleemiks ega puudeks, kes on varakult õppinud selgeks viipekeele ning kes on uhked oma keele üle, osalevad aktiivselt kurtide kogukonna üritustel ja nende organisatsioonide tegevuses ning kannavad edasi kogukonna traditsioone ja väärtushinnanguid. Kogukonna tuumiku moodustavad seejuures enamasti kurtide vanemate kurdid lapsed, kes on viipekeele õppinud oma vanematelt, kandes samas ühelt põlvkonnalt teisele edasi ka kurtide kultuurilisi väärtushinnanguid, kuid kes moodustavad kurtide kogukonnast vaid ligikaudu 10%.

Kuigi viipekeel on ilmselgelt kurtide kogukonna keel, tuleb silmas pidada, et suurem osa kurte lapsi sünnib kuuljate peredesse, kus viipekeel ei ole esimeseks keeleks. Eri andmetel on kuuljate peredest pärit kurtide laste osakaal 90–95%. Enamik kurte lapsi on seega potentsiaalselt oma perekonna keelelis-kultuurilisest kogukonnast erineva kogukonna liikmed ning kurtusega esimest korda kokku puutuvail vanemal tuleb teha keeruline valik – kas hakata õppima koos oma lapsega viipekeelt või otsida mõni teine kommunikatsioonisüsteem. Nii õpib suur osa kurte lapsi viipekeele eakaaslastelt ja õpetajatelt, mitte oma vanematelt.

Kurtidele on iseloomulikud kogukonnasisesed abielud: uurimuste kohaselt abiellub 90% kurtidest kurtidega ning erinevalt teistest puuderühmadest soovivad kurdid, et ka nende lapsed oleksid kurdid.² Unikaalse grupi viipekeelses kogukonnas moodustavad kurtide vanemate kuuljad lapsed, kellel on ühelt poolt võimalus olla osa kurtide maailmast, kuid samas viibida sellest väljaspool.

Et nad on kuuljatena üles kasvanud viipekeelses keskkonnas, oodatakse neilt tõlkimist oma vanematele ning oma vanemate toetamist toimetulekul kurdi jaoks võõras kultuuris. See, et nendele lastele omistatakse sageli roll olla sillaks kahe maailma, kurtide ja kuuljate maailma vahel, võib põhjustada identiteedikonflikte hilisemas eas.³

Nagu eespool mainitud, on viipekeelne kogukond aga veelgi laiem ja heterogeensem ning sinna kuuluvad viipekeelsete kurtide ja vaegkuuljate ning nende laste kõrval ka teised perekonnaliikmed ning viipekeelt võõrkeelena õppinud inimesed – kurtide laste kuuljad vanemad, viipekeeletõlgid, kurtide koolide kuuljad õpetajad ja paljud teised huvilised.

Kas kõik keeled on keeled?

Eesti kurtide kogukonda ühendav keel – eesti viipekeel – on nagu kõik teised maailmas eksisteerivad viipekeeled visuaal-motoorne keel, mis moodustatakse viipleja ees asuvas viiperuumis käte, keha ja näo koostöös. Viipekeelt tajutakse visuaalselt ning keele visuaalsusel rajanev struktuur annab talle mitmed erijooned verbaalsete keeltega võrreldes.

Eesti viipekeeles suhtlevad ka eesti pimekurdid. Sügavama nägemispuude korral võetakse kasutusele taktiline viiplemine ehk käest kätte viiplemine, mis toetub samuti eesti viipekeelele.

Viipekeeled on loomulikud keeled, mis sarnanevad verbaalsete keeltega väga mitmes mõttes. Nad on kokkuleppelised kommunikatsioonisüsteemid, mis on tekkinud spontaanselt kõikides kurtide kogukondades. Viipekeel omandatakse lapsepõlves loomulikus keelekeskkonnas ilma spetsiaalse õpetuseta samas vanuses, kui kuuljad lapsed omandavad verbaalse keele, ning ta täidab samu sotsiaalseid ja mentaalseid funktsioone kui verbaalne keel.⁴

Ülaltoodut silmas pidades on täiesti mõistetav, et viipekeel ei saa olla rahvusvaheline – igal maal kasutatakse oma viipekeelt. Eesti viipekeele kõrval eksisteerivad seega vene, soome, rootsi, Ameerika, Briti viipekeel ja paljud teised viipekeeled. Seejuures ei pruugi ühte verbaalset keelt kasutavates maades olla tegemist ühe viipekeelega ja vastupidi – nii näiteks on Briti ja Ameerika viipekeel täiesti erinevad keeled.

Vähemuskeele esindajatena on kurtide kogukonnad kõikjal pidanud võitlema oma keele eluõiguse eest. 1988. aastal andis Euroopa Parlament välja resolutsiooni, mis puudutas liikmesriikides kasutatavate viipekeelte ametlikku tunnustamist. Resolutsioonis kutsuti liikmesriike muu hulgas üles tunnustama viipekeeletõlgi professiooni, varustama teleprogramme viipekeelse tõlke või subtiitritega, käivitama koolitusprogramme viipekeele tõlkidele ja õpetajatele, toetama projekte viipekeele õpetamiseks nii lastele kui ka täiskasvanutele, rakendama viipekeele õpetamisel kurte õpetajaid, toetama viipekeele uurimist ning sõnaraamatute väljaandmist. Rõhutati kurtide enda kaasamist kurte puudutavate poliitiliste otsuste tegemisse nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil.⁵

Resolutsioonist hoolimata ei tajunud kurtide kogukond mingeid muudatusi ning kümme aastat hiljem, 1998. aastal, anti välja uus, põhiküsimustes samasuguse sisuga resolutsioon. Ometi on Euroopa riikides viipekeeled põhiseaduse tasandil mainimist leidnud ainult Soomes (1995) ja Portugalis (1997). Muude õigusaktidega on viipekeeled tunnustatud Rootsis (1981), Taanis (1991), Šveitsis (1994), Leedus ja Slovakkias (1995), Tšehhis (1998), Sloveenias (2002), Belgias ja Suurbritannias (2003).

Ka eesti viipekeelel ei ole seni veel Eestis ametlikku staatust. Haridus- ja teadusministeeriumi vastav töörühm on teinud küll oma soovitusel viipekeelt puudutavate sätete lisamiseks keeleseadusesse, kuid need muudatusettepanekud on seni veel vastu võtmata. Tuginedes sotsiaalhoolekandeseadusele on kuulumispuuetega inimestel võimalik

kasutada viipekeele tõlketeenust, mida rahastavad kohalikud omavalitsused.

1995. aastal kiitis valitsus heaks „Puuetega inimestele võrdsete võimaluste loomise standardreeglid”, kus muu hulgas öeldakse, et tuleb pöörata tähelepanu viipekeele kasutamisele kurtide laste õpetamises, nende perekondades ja kogukondades, tuleb osutada viipekeele tõlketeenust kurtide ja kuuljate vahelise suhtluse hõlbustamiseks ning tuleb ergutada massiteabevahendeid tegema oma teenused kättesaadavaks.

Pilk ajalukku

Viipekeelte tekkimist ja arengut on sageli seostatud kurtide koolide rajamisega. Kuigi eesti viipekeel oli ilmselgelt kurtide omavahelises suhtluses kasutusel juba varem (F. R. Kreuzwald avaldas 1849 ajakirja „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” veergudel artikli „Sõrmekeele pookstavid”), võib selle arengut siiski siduda ka Eesti esimese kurtide kooli rajamisega 1866. aastal Vändras.

Vändra kurttummade kool asutati sakslasest luteri kiriku pastori Ernst Sokolovski juhtimisel ning sealne õpetus toetus suulisele meetodile. Kooli tollane õpetaja J. Eglon tähtsustas küll häälikulise kõne õpetamist kurtidele, kuid toetas samas kurtide omavahelises suhtluses ka viipekeelt. Suulise meetodi traditsiooni jätkati ka 1924. aastal Porkunisse kolinud kurtide koolis, kuid aastakümnete jooksul koolis õppinud kurtidele oli see siiski kohaks, kus omavahel viipekeeles suhelda.

Alates 1990. aastate algusest kasutatakse kurtide laste õpetamisel eesti viipekeelt. 1994. aastal avatud Tallinna kurtide kool (praegu Tallinna Heleni kool) on kakskeelne kool, kus õpetus toimub eesti viipekeeles ning kus töötavad ka kurdid pedagoogid.

Teadaolevalt on enamik viipekeeli maailmas nende praegusel kujul noored keeled ja dokumenteeritud ajalooa, mis on sageli seotud kurtide koolisüsteemiga. Mitmetel juhtudel on erihariduse traditsioon sisse toodud mõnest teisest riigist ning koos sellega on kaasa tulnud ka mõjutused teisest viipekeelest, mille tulemus on varem eksisteerinud viipekeele või muude viibeldud süsteemide segunemine. Nii arvatakse, et Ameerika viipekeel on prantsuse viipekeele ja kohalike viipekeelte kreoolkeel. Võib arvata, et eesti viipekeel kannab endas mõjutusi saksa, vene ja soome viipekeelest, mis ajaloolisi seoseid silmas pidades on omakorda seotud prantsuse ja Ameerika viipekeelega.

Eesti viipekeele teaduslik uurimine sai alguse 1980. aastate lõpus, kui eesti viipekeelt hakati üles märkima ja kirjeldama Tartu ülikoolis ja Porkuni kurtide koolis. Porkunis töötas viipekeele keskus Vahur Laiapea juhendamisel (1991–1992) ja Tartu ülikoolis keelelaboratoorium Regina Toome juhendamisel (1989–1990).

Viimase kahe aastakümne jooksul on koostatud kolm väikest viipekeele sõnastikku, milles on kokku ligikaudu 700 viibet eesti viipekeele baassõnavarast. Regina Toome „Kõnelevad käed”, mis ilmus 1988 Tartu ülikooli ja Eesti kurtide ühingu väljaandena, sisaldas kokku 381 eesti viibet ja koos eesti- ja venekeelsete vastetega. Kaks aastat hiljem lisandusid Regina Toome „Abimaterjale eesti viipekeele omandamiseks” (Tartu ülikool, Eesti kurtide ühing, 1990) ning Kai Kivisilla ja Regina Toome „Eesti kristlikud viiped” (Tartu, Stockholm, 1990).

Eesti viipekeel on arenev keel, mida kurtide õpetuses on kasutatud juba üle kümne aasta. Eesti viipekeelt õpetatakse võõrkeelena ülikoolides ja teistes koolides ning selle kasutajatele võimaldatakse viipekeele tõlketeenust mis tahes situatsioonis kuuljatega suhtlemiseks. Avaldatud on mitmeid üldisi ülevaateid eesti viipekeelest.⁶ Täpsemad kirjeldused ja uurimused on pühendatud nimisõnafraasile, adjektiivile, arvu kategooriale, ajasuhete väljendamiselle ning eesti viipekeele kiroloogiale (viibete struktuurile ja organiseeritusele), samuti nimeviibete klassifikatsioonile ja etümoloogiale. Välja on töötatud eesti viipekeele transkriptsioonisüsteem. Alates 2006. aastast õpetab Tartu ülikool rakendusliku kõrghariduse baasil välja eesti viipekeele tõlke.

Eesti viipekeelest olemasolevate kirjelduste taustal

Nagu ülaltoodud loetelust näha, on seni eesti viipekeeles uurimist leidnud vaid üksikud aspektid. Vaatame siinkohal põgusalt sisse mõnesse neist.

Verbaalsete keelte sõnade kohta täidavad viipekeeltes viiped. Seejuures ei pruugi viiped olla üksüheselt kõnekeelde tõlgitavad, st igale eesti keele sõnale ei pruugi olla täpset vastet eesti viipekeeles, kuid samas võib ühel eesti keele sõnal olla eesti viipekeeles mitu sünonüümset vastet. Eesti viipevara uurimise ja kirjeldamise tulemusena on valminud ülalmainitud sõnaraamatud. Selle kõrval on uuritud eesti viipekeeles esinevaid pärisnimesid⁷ ning kirjeldatud eesti kristlike viibete arengut⁸.

Viiped omakorda koosnevad väiksematest elementidest, mis tähendust eristavat funktsiooni täites on võrreldavad verbaalsete keelte

foneemidega: ühe elemendi asendamine teisega toob kaasa viipe tähenduse muutumise või kadumise. Kui verbaalsetes keeltes moodustavad foneemid sõnu järjestikku kombineerudes, siis viipekeeltes kombineeruvad foneemid enamasti samaaegselt.

Esimesena kirjeldas viibete struktuuri foneemi tasandil Ameerika viipekeele viibete põhjal William C. Stokoe, kelle nimega seostatakse viipekeelte teadusliku uurimise algust üldse. Tema 1960. aastal avaldatud „Viipekeele struktuur: ülevaade Ameerika kurtide visuaalse kommunikatsiooni süsteemidest” kirjeldab viipe moodustamisel simultaanselt esinevat kolme parameetrit: viipe moodustamise kohta, käekuju ning liigutust; peopesa orientatsioonile ja mittekäelistele elementidele on viidatud kaudselt. Stokoe võttis viipe väikseimate tähendust mitte-kandvate ühikute tähistamiseks kasutusele sõna *kireem* (kreeka *cher* 'käsi') ja nimetas viibete struktuuri ja organiseeritust uuriva teadusharu *kiroloogiaks*.

Eesti viipekeele fonoloogilist ülesehitust on kirjeldatud eesti viipekeele uurimise algusest saadik. 1990. aastatel tegutsenud uurimisrühmad kirjeldasid eesti viibete fonoloogilist koostist ning esitasid eesti viipekeele kireemide tabelid, Porkuni kurtide kooli viipekeelekeskus kirjeldas 38 käekujukireemi, Tartu ülikooli keelabor esitas 36 käekuju-, 23 koha- ja 29 liigutuskireemi. Viibete analüüsimisel võeti arvesse ka peopesa ja sõrmede orientatsiooni ning käte omavahelist suhet.

2005. aastal tehtud uuringus, kus analüüsiti eesti viipeid olemasolevate sõnaraamatute baasil, täheldati 383-s analüüsitud viipes kokku 80 eri kireemi – 34 käekuju, 19 moodustuskohta ja 27 liigutust. 2006. aastal välja töötatud eesti viipekeele transkriptsioonisüsteem võimaldab üles märkida 38 käekuju, 26 viipe moodustamise kohta ning 26 liigutust, millel on eesti viibete koostises tähendust eristav funktsioon. Tähistused on ka peopesa ja sõrmede orientatsioonil, mis võivad tähendust kanda, ning kahekäeviibete puhul käte omavahelisel asendil.⁹

Eesti viipekeele grammatilist struktuuri on küll vähe uuritud, kuid senised tulemused kinnitavad mitmete viipekeeltele omaste grammatiliste printsiipide kehtivust ka eesti viipekeeles.

Nii väljendatakse aega viipekeeltele omaselt viipe moodustamisega nn ajaliini trajektoori mööda liikudes. Kui eri viipekeelte kohta tehtud uuringute põhjal on viipekeeltes eristatud kaheksat ajaliini¹⁰, siis eesti viipekeeles kasutatakse aja väljendamisel viit liini. Viipe liikumine horisontaalsel, viipleja kehaga risti paikneval trajektoorigil ehk ajaliinil

annab ajatähenduse viibetele, millel seda kontekstiväliselt pole; viipe liikumisel mööda sama ajaliini väljendatakse tulevikku.

Järgnevuse ajaliinil, mis kulgeb viiperuumis viipeja ees vasakult paremale, väljendatakse sündmuse toimumise aja muutumist või sündmuse lõppemist tulevikus. Peale selle kasutatakse eesti viipekeeles nn kasvamise ajaliini ehk vertikaalselt alt üles kulgevat ajaliini, risti keha ees paiknevat ajaliini, mis on näiteks aluseks ajaviibete „varem” ja „hiljem” moodustamisele, ning kellaaaja ajaliini ööpäeva jooksul algavate ja lõppevate ajavahemike märkimiseks.

Kui olevikuaeg on eesti viipekeeles üldjuhul markeerimata, siis minevikuaega väljendatakse lisaks ajaliinide kasutamisele ka verbiviipe liigutuse kiiruse muutmisega: minevikus toimuvat tegevust tähistav verb viibeldakse kiiremini kui olevikus toimuvat tegevust märkiv verb. Korduvat ja kestvat tegevust väljendatakse verbiviipe kordamisega ning viipe pikema hoiuga. Lühiajalist tegevust seevastu väljendatakse katkestatud viipega.

Merilin Miljan, kes on uurinud omadussõnalisi laiendeid eesti viipekeeles ja võrrelnud oma tulemusi eesti keele võimalustega, on tulnud järeldusele, et kui eesti keeles omadussõnaline laiend kas eelneb või järgneb põhisõnale, siis eesti viipekeeles kasutatakse peale eesti keelele omaste konstruktsioonide omadussõnalisi laiendeid, mis on ühendatud põhiviipesse (nt *suur korv* ja *väike korv* artikuleeritakse ühe viipega, vastavalt suurema või väiksema liigutusega: KORV + SUUR, KORV + VÄIKE). Seejuures saab väiksust rõhutada kissis silmadega ja suurust laialt avatud silmadega, mistõttu sõnaühendid *väga suur korv* või *väga väike korv* võivad olla väljendatud ühe viipega.¹¹

Keeruline on ka eesti viipekeele arvu kategooriate süsteem. Ainsuse ja mitmuse kõrval eristatakse eesti viipekeeles nagu mitmetes teistes viipekeeltes ka duaalsust, triaalsust ja kvadraalsust.¹²

Niisuguste grammatiliste konstruktsioonide võimalikkus on selgelt tingitud viipekeele edastamise kanalist – võimalustest, mida annab keelele kolmemõõtmeline ruum, milles teda produtseeritakse. Ning vastupidi ikka veel levinud arusaamale, et viipekeeled on lihtsustatud süsteemid, millel puudub oma grammatiline ülesehitus, võib öelda, et viipekeelte grammatilised väljendusvahendid võivad olla isegi komplikseeritumad ja mitmekesisemad kui meile seni harjumuspärastes keeltes.

Kokkuvõtteks

Viimase 15 aasta jooksul, mil eesti viipekeel on uurijate huviorbiidis olnud, on viipekeele staatus ühiskonnas oluliselt muutunud – huvi eesti viipekeele kui võõrkeele õppimise vastu kasvab, eesti viipekeel on kasutusel kurtide laste õpetuses, kuulmispuuetega inimestel on õigus kasutada mis tahes situatsioonis kuuljatega suhtlemiseks viipekeele tõlketeenust.

Sellest hoolimata on käia veel pikk tee. Kurtide kogukond ootab oma keele ametlikku tunnustamist, esimesi samme teeb järjepidev riiklik viipekeele tõlkide koolitus Eestis. Samal ajal räägitakse viipekeelses kogukonnas üha rohkem nii kurtide kultuuri kui ka keele kadumise ohust, mis tuleneb kurtide väikelaste implanteerimisest. „Seesama kurtide põlvkond, kes on oma keelt ja kultuuri alles üsna hiljuti hakanud „ära tundma” ja tunnustama, võib lähematel aastakümnetel olla tunnistajaks oma kogukonna häbumisele,” kirjutab Vahur Laiapea.¹³

Kas see on vaid ajutine tendents ja kas kuuljate tee valinud kurdid pöörduvad kunagi taas viipekeele ja viipekeelse kultuuri juurde tagasi või mitte, näitab ainult aeg. Küllap saavad siinkohal ka kuuljad kaasa rääkida lihtsalt sellega, et endi kõrval ja hulgas eksisteerivat keelt ja kultuuri märkavad ja tunnustavad.

¹ J. Kyle, B. Woll, Sign language. The study of deaf people and their language. Cambridge University Press, 1995, lk 8.

² L. Paales, A Hearer's Insight into Deaf Sign Language Folklore. – Folklore 27. Tartu, 2004, lk 64.

³ R. Toom, Üks perekond – kaks keelt ja kultuuri. – Haridus kõigile. Tartu Ülikooli pedagoogika osakond, eripedagoogika osakond. Tartu, 2003, lk 186.

⁴ W. Sandler, D. Lillo-Martin, Sign Language and Linguistic Universals. Cambridge University Press, 2006, lk 3.

⁵ N. Timmermans, The Status of Sign Languages in Europe. Council of Europe, 2005, lk 13–14.

⁶ V. Laiapea, Mis on viipekeel. – Akadeemia 1992, nr 10, lk 2098–2136; V. Laiapea, Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemise kohta. – Akadeemia 2001, nr 12, lk 2603–2623; V. Laiapea, M. Miljan, U. Sutrop, R. Toom, Eesti viipekeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

⁷ L. Paales, Isiku- ja kohanimed eesti kurtide märgipärimuses. – Lemmeleht. Pro Folkloristika IX. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002, lk 154–167.

- ⁸ R. Toom, L. Hollman, Eesti viipekeele sõnaraamatud: kristlike viibete areng. – Toimiv keel II. Tallinna Pedagoogikaülikool, Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2004, lk 309–319.
- ⁹ R. Toom, M. Trükmann, L. Hollman, Eesti viipekeele transkriptsioonist. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2. Eesti Rakenduslingvistika Ühing. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006, lk 285–295.
- ¹⁰ M. Trükmann, Ajasuhete väljendamine eesti viipekeeles. Magistritöö. (Käsikiri.) Tartu Ülikool, 2006, lk 18.
- ¹¹ M. Miljan, Adjectival Modification in Estonian and Estonian Sign Language. – Estonian Typological Studies V. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18. Tartu, 2001, lk 179.
- ¹² M. Miljan, Number in Estonian Sign Language. – Trames 2003, kd 7(57/52), nr 3, lk 219.
- ¹³ V. Laiapea, Meditsiin ja kurtide iseolemine. – Akadeemia 2006, nr 10, lk 2265–2276.

Soovitusi edasilugemiseks

- V. Laiapea, Palun kirjuta ruttu kui võimalikult ... Kurtidest lastest, nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest. – Akadeemia 2003, nr 9, lk 1888–1913.
- R. Toom, Kurtide keeleline variatiivsus kommunikatsioonis. – Eripedagoogika. Logopeedia ja emakeel 2002, nr 3, lk 25–32.
- C. Valli, C. Lucas, Linguistics of American Sign Language. An Introduction. Gallaudet University Press, 2000.